

УДК 027(438-25):025.855"1939/1945"

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2024.1\(31\).305535](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2024.1(31).305535)

Моршна Наталія Олександрівна,

молодший науковий співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,

вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01033

тел. (044) 288 14 13

e-mail: 0445157755@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2501-4180>

БІБЛІОТЕКИ ВАРШАВИ В ПЕРІОД ГЕКАТОМБИ 1939–1945 РОКІВ

Статтю присвячено аналізу та узагальненню стану бібліотек Варшави у період Другої світової війни (1939–1945), коли німецько-фашистські загарбники влаштували гекатомбу культурних національних надбань польського народу. З'ясовано, що польська держава і польська культура зазнали величезних, часто непоправних втрат під час Другої світової війни, які в багатьох випадках важко піддаються оцінці через відсутність, знищення або втрату документації. Встановлено, що дії німецької армії були спрямовані на пограбування культурних цінностей чи їх знищення, що було частиною програми, яка передбачала ліквідацію польської нації і це була цілком спланована акція, що ми наразі спостерігаємо в діях російських загарбників стосовно українського культурного надбання. Проаналізовано наслідки руйнувань і втрат бібліотек Варшави під час фашистської окупації і конфіскації чи пограбувань, вчинених радянською армією та іншими структурами радянської держави. Наголошуються на проблемі захисту бібліотечних фондів в умовах війни так, як вжитих заходів польським урядом напередодні вторгнення Німеччини було абсолютно недостатньо. Вжиті заходи були тимчасовими і, в основному, були результатом відсутності віри в реальність загрози, що можна прослідкувати і в діях української влади напередодні повномасштабного вторгнення російського агресора. У статті робиться акцент на актуальності бібліотек, яка стала очевидною під час неспровокованого вторгнення Росії в Україну і в нових реаліях на перший план виводиться проблема захисту бібліотечних фондів, що має стати важливою складовою культурної політики Української держави. Констатовано, що наразі важко спрогнозувати терміни завершення воєнних дій та масштаби заподіяної шкоди нашій країні, але з великою вірогідністю можна передбачити, що в повоєнний період основними напрямками роботи галузі охорони культурної спадщини стане документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури.

Ключові слова: польські бібліотеки, Друга світова війна, Варшава, гекатомба, бібліотечні колекції, національне надбання, німецькі окупанти.

Постановка проблеми. Кожен історичний період розвитку держави відповідним чином позначається і на пріоритетах діяльності бібліотек як важливих соціально-комунікаційних інституцій. Повномасштабне вторгнення росій-

ських загарбників стало найбільшим викликом для української культури. Російська Федерація свідомо спрямувала військову агресію на знищення об'єктів національної культурної пам'яті України. Ціллю російських бомбардувань стали музеї, пам'ятники, архівні установи, корпуси навчальних закладів, театрів, бібліотек. Перше, що робили після окупації української території російські загарбники, це вивозили цінні музейні експонати в Росію, знищували українські книги, що стояли на полицях бібліотек. Тим самим робиться чергова спроба в історичному розвитку української культури знищити її надбання, свідчення її існування та самобутності. Багато в чому захист закладів культури, зокрема бібліотечних установ повинен спиратися на досвід країн, що зіткнулися з подібними викликами під час Другої світової війни (1939–1945).

Актуальність теми. Російська присутність, а по суті втручання в усі сфери життя в Україні, намагається встановити тут «русский мир» – зневагу до української культури, знищення всього, створеного народом за роки існування Української держави, займає позицію не лише щодо України, а й стосовно Польщі, яка обрала дорогу демократії і шанування людської гідності, переживши, як і країни пострадянського простору, військову агресію фашистської Німеччини в період 1939–1945 рр. Напад Третього Рейху на Польщу в 1939 р. започаткував період безперервного пограбування країни, що тривав шість років. Окупаційні адміністрації – німецька, а згодом радянська, – а також підпорядковані їм сили проводили регулярне та системне розграбування польських музеїв, бібліотек, архівів, забираючи звідти твори мистецтва, документи, рукописи, книги та багато інших цінних артефактів. Частину вкрадених у Польщі скарбів польської національної культури німці вивозили до Рейху або збирали на спеціальних складах на окупованих територіях. Коли в 1944 р. на зруйновані польські землі вступила радянська армія, як член антигітлерівської коаліції, поляки могли сподіватися, що з цим пограбуванням їхньої національної спадщини, яка не мала прецеденту в історії, покінчено. На жаль, у дуже багатьох задокументованих випадках те, що не вдалося вкрасти чи спалити німцям, стало жертвою конфіскації чи пограбування, здійснених Червоною армією та іншими структурами радянської держави. Вивчення стану бібліотек Варшави в період Другої світової війни має велике значення для розуміння і осмислення досвіду щодо протидії загрозам під час загарбницької війни в контексті запобігання, готовності, реагування, пом'якшення й відновлення.

Мета роботи. Аналіз та узагальнення стану бібліотечних установ Варшави під час Другої світової війни 1939–1945 рр., як періоду гекатомби бібліотек з боку німецьких загарбників та Червоної армії.

Ступінь наукової розробки проблеми. Найбільш важливі теоретичні дослідження з означеної проблеми належать польським вченим, серед яких В. Беньковська [1], Д. Блонська [2], Д. Естрайхер [5], М. Дембовська [4], У. Франас-Міровська [6], Ю. Грич [7], Б. Городиський [8], К. Кшиковська [9], Х. Ласкажевська [10], А. Левак [11], П. Масвський [12], А. Менжинський [13–15] та

ін. Наразі відсутні ґрунтовні дослідження вітчизняних учених, які концентруються на аналізі стану бібліотек Варшави в період гекатомби 1939–1945 рр.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Другої світової війни перед загрозою збройного конфлікту польські директори та співробітники музеїв намагалися забезпечити довірені їм колекції. Занепокоєність польськими культурними цінностями вони висловили на XV конгресі Асоціації музеїв Польщі, що проходив 24–27 червня 1939 р. в Гдині. Учасники з'їзду звернулися до Департаменту мистецтва Міністерства релігійних конфесій та народної освіти з проханням направити всім музеям інструкції щодо термінових заходів з охорони колекцій. Учасники конгресу власним коштом видали брошуру, яку розіслали музеям, пов'язаним із Музейною асоціацією, яка містила чотири з п'яти виступів та програму, спрямовану на збереження музейних колекцій у разі війни. Згідно з дослідженням Д. Блонської, «публікація брошури та її розповсюдження, ймовірно, були реакцією на анкету, розіслану у квітні 1938 р. Львівським відділенням Асоціації польських бібліотекарів архівам, бібліотекам та музеям» [2, с. 38]. Автори анкети мали намір вивчити стан захищеності колекцій перед загрозами. На момент підготовки відповідей на опитування, тобто у квітні 1938 року, плани евакуації найцінніших об'єктів ще не були підготовлені, не були відібрані колекції, які необхідно було в першу чергу забезпечити. Відповіді на запитання анкети були тривожними, оскільки 21 лист-анкета показав, що бібліотечні установи не мали ні коштів, ні умов для захисту своїх ресурсів, тому на з'їзді делегатів Асоціації польських бібліотекарів, скликаному 8 травня 1938 р., було прийняте рішення про підготовку рамкової інструкції для бібліотек, архівів та музеїв на випадок війни. Ця акція була зупинена Міністерством релігійних конфесій та народної освіти, оскільки стосувалася питань оборони, але на початку наступного року міністерство саме взялося за неї в рамках трьох відомств: архівів, науки та мистецтва.

Навесні 1939 р. уряд дав розпорядження відповідним відомствам скласти список бібліотек, що мають цінні колекції, які в разі воєнних дій повинні евакуювати в безпечні місця. Зокрема, це стосувалося Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa w Warszawie), однієї з найбільших бібліотек Польщі та Європи. Як зазначає відомий польський дослідник А. Менжинський, «найцінніші 22 рукописи з її скарбниці були вивезені в двох скринях 5 серпня 1939 року» [15, с. 68]. Серед евакуйованих раритетів Х. Ласкажевська називає такі відомі середньовічні пам'ятки, як «Свентокшиський щорічник» (XII ст.), хроніки Вінцентія Кадлубека і Галла Аноніма (XII ст.), «Флоріанський псалтир» (XIV ст.) та портфолію з рукописами Фридерика Шопена (XIX ст.) [10, с. 21]. Ці рукописи разом зі скарбницею Національного банку Польщі, Фонду національної оборони та цінними пам'ятками залишили Варшаву 6 вересня 1939 р., щоб знайти притулок у Канаді після довгої подорожі, де вони пережили війну.

Початком Другої світової війни стало вторгнення в Польщу 1 вересня 1939 р. Третього Рейху, згідно з планом «Вайс» (нім. Fall Weiß – Білий план).

У той час як Третій Рейх безкарно здійснював анексії сусідніх країн, у Польщі урядовці висловлювали занепокоєння, але практично недостатньо готувалися для захисту культурних цінностей, що завдало великих матеріальних збитків польським культурним закладам, зокрема бібліотекам. Складна міжнародна обстановка змусила польську державну владу не інформувати суспільство про можливість збройного вторгнення, і тут слід провести аналогію з українською владою, яка готувалася до повномасштабної війни з Росією, але не могла відкрито сказати про це громадянам. Тому для переважної частини поляків війна була справді несподіванкою і це, зокрема стосувалося бібліотекарів, які в перші дні війни забезпечували збереження своїх колекції власними силами – перенесли в підвальні приміщення, винесли частину своїх найцінніших колекцій з будівлі бібліотеки до більш безпечних приміщень. Але більшість бібліотек обмежилася стандартною підготовкою до воєнного стану: запасалися мішками з піском, лопатами, кирками, вогнегасниками тощо.

Найбільше постраждала Варшава, героїчні захисники якої майже місяць чинили опір загарбникам до капітуляції 28 вересня 1939 р. Під час бомбардування і артилерійського обстрілу міста було знищено бібліотеку Вільного польського університету (Biblioteka Wolnego Uniwersytetu Polskiego), книжкова колекція якої налічувала понад 100 тис. прим., а також майже 20 % філій Публічної бібліотеки Варшави (Biblioteka Publiczna w Warszawy) та ін. Національна бібліотека (Biblioteka Narodowa), центр наукового та культурного життя довоєнної Польщі, найбільш болісно постраждала від руйнувань воєнного часу. К. Кшиковська наводить дані, згідно з якими, 1939 р. колекція бібліотеки налічувала близько 770 тис. од. зб., у тому числі рукописи, карти та атласи, а під час Другої світової війни Національна бібліотека втратила близько 40 % своїх фондів, зокрема 90 % своїх спеціальних колекцій [9].

Бомбардування Центральної військової бібліотеки (Centralna Biblioteka Wojskowa), розташованої на території комплексу Головної інспекції Збройних сил Польщі, розпочалося у перші дні війни. 24 вересня 1939 р. будівля бібліотеки згоріла вщент, а її колекція, що налічувала 400 000 томів, згоріла. Найбільш цінні історичні зібрання колекції, що надійшли з бібліотеки польського музею у Рапперсвілі, та включали стародруки і рукописи, були вивезені з бібліотеки напередодні пожежі, проте їх було знищено під час придушення Варшавського повстання 1 серпня – 2 жовтня 1944 р.

Неодноразового бомбардування зазнавала й бібліотека сім'ї Замойських (Biblioteka Ordynacji Zamojskiej), одна з найстаріших і найбільших польських приватних бібліотек, що функціонує з другої половини XVI ст. Відомий польський дослідник А. Менжинський писав, що «град куль, які обстріляли будівлю бібліотеки 25 вересня 1939 р., пошкодив близько 50 000 томів, майже третину колекції, а велика кількість рукописів та друкованих матеріалів, що вціліли під час нацистської окупації, зрештою були спалені німецькими солдатами 8 вересня 1944 р. і лише окремі предмети з колекції пережили війну» [15, с. 71].

25 вересня 1939 р. на порох перетворився і палац Пшездецьких, в якому розташовувалася бібліотека роду Пшездецьких (Biblioteka Ordynacji Przewdzieckich), разом з більшістю цінних книг з його зібрання, що налічувало понад 60 000 томів та 500 рукописів. Незначна частина колекції, врятована зі зруйнованої будівлі, була спалена німецькими солдатами у вересні 1944 р.

Німецькі бомбардування не пощадили й інші великі варшавські бібліотеки, зокрема було пошкоджено палац Потоцьких, у якому зберігалися рукописи Національної бібліотеки, будівлю бібліотеки родини Красінських (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich), університетські будівлі, в яких розміщувалися колекції бібліотеки Варшавського університету (Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie). Пожежі, спричинені бомбардуваннями та великомасштабними обстрілами, також фактично знищили громадські, освітні, шкільні та парафіяльні бібліотеки.

Період окупації Варшави позначився активним втіленням плану Третього Рейху щодо розграбування культурних надбань, підготовка до якого розпочалася ще до початку військових дій та агресії проти Польщі у 1939 р. План систематичного розграбування державних та приватних колекцій бібліотек, музеїв та архівів, списки яких були підготовлені німецькими фахівцями на основі довоєнних наукових контактів, було реалізовано шляхом створення кількох організацій, які 1 вересня 1939 р. перетнули кордони Польщі разом із регулярною німецькою армією. Перш ніж повністю викристалізувався обсяг повноважень органів окупаційної влади, територія польської держави стала простором боротьби за вплив військових, поліцейських та партійних інститутів. Це позначилося на діяльності закладів культури, зокрема бібліотек, які стали об'єктом тотального пограбування.

У перші місяці нацистської окупації бібліотекарі Варшави намагалися пристосуватися до нової ситуації. По-перше, у вересні 1939 р. було розпочато облік та документування пошкоджень, яких зазнали бібліотеки. За словами Х. Ласкажевської, найчастіше це були звіти фахівців постраждалих бібліотек [10, с. 16]. Перед бібліотекарями стояло завдання оцінити втрати, упорядкувати колекцію та провести тимчасовий ремонт пошкоджених будівель. Частина фондів бібліотеки Варшавського університету з природничих наук була перевезена німцями до Агрономічного інституту в місто Пулави на південному сході Польщі. Нацистська влада з особливою суворістю знищувала шкільні бібліотеки. За оцінками, ці бібліотеки втратили 92 % своїх колекцій під час війни. Згідно з правилами, що діяли з січня 1940 р., німецька адміністративна влада за жодних обставин не могла підтримувати польське культурне життя, дозволяючи лише ті проєкти, «які мають характер примітивної розваги» [3].

У період з 1939 по 1945 рр. окупаційна влада в Польщі не мала єдиної політики щодо бібліотек. Їхні рішення – хаотичні та неузгоджені – були результатом зневаги до польської культури та літератури. Німецькомовні видання було вилучено та виставлено для використання виключно німців у приміщенні на той час закритого Варшавського університету. Під час німецької окупації для

загарбників польська художня література чи книги з історії не мали великого значення, тому публічні бібліотеки переважно були закриті. За словами А. Левака, багато центрів науки і культури – університети, школи, бібліотеки, музеї, театри та кіно – були відзначені знаком «Nur für Deutsche» (тільки для німців) [11, с. 17]. Найбільші бібліотеки, зокрема Національна бібліотека Польщі та бібліотека Варшавського університету разом із книжковими зібраннями їхніх факультетів та професорських кафедр були закриті для читачів, а кількість робочих місць бібліотекарів значно скоротилася. 1 лютого 1940 р. з ініціативи влади Генерал-губернаторства Національну бібліотеку було закрито окупаційною владою. Бібліотека Варшавського технологічного університету в обмеженій мірі працювала для користувачів.

Головне управління імперської безпеки Німеччини зосередилося на колекціях політичних книг – переважно марксистських, але також єврейських та масонських. Зокрема, спецгрупою К. Паульсена було конфісковано та відправлено до Берліна фонди бібліотек Сейму (Biblioteka Sejmu Polskiego) та Сенату (Biblioteka Senatu Polskiego), що налічували понад 80 000 томів. У своєму дослідженні У. Франас-Міровська пише, що в травні 1940 р. окупаційною владою було прийняте рішення про вилучення з книгарень та бібліотек «усіх антинімецьких шкідливих чи небажаних матеріалів, куди увійшли роботи Адама Міцкевича, Генрика Сенкевича, Зофії Коссак-Щуцької та Мельхіора Ваньковича» [6, с. 219].

У червні 1940 р. окупаційна влада заснувала Головне управління бібліотек на чолі з Г. Аббою, директором бібліотеки Берлінського університету. Він створив мережу державних бібліотек, до якої увійшли установи у Варшаві, Кракові та Любліні, а після вторгнення Німеччини до Радянського Союзу – Львові. Державні бібліотеки мали стати, за словами Г. Абби, «місцями для піклування про німецьку науку в Генеральному уряді», які нададуть у його розпорядження «відповідні книжкові матеріали» [14, с. 399]. У Генерал-губернаторство Берлін делегував дюжину німецьких бібліотекарів, які послідовно обійняли керівні посади у цих бібліотеках. Керівники німецьких бібліотек, хоч і були лояльними функціонерами Третього Рейху, безперечно, захистили бібліотечні фонди загальним обсягом близько 6 мільйонів томів від розосередження, а також зберегли близько 300 робочих місць для польських бібліотекарів.

Восени 1942 р. було зроблено кроки щодо забезпечення збереження колекцій різних філій Варшавської державної бібліотеки. Над коморами бібліотеки Варшавського університету було встановлено вогнестійку стелю, а невелику частину фондів, що зберігалися в бібліотеці роду Красінських, було перенесено до підвалів бібліотеки роду Замоїських [9]. У липні 1944 р. обговорювалася можливість перевезення найцінніших історичних колекцій на Захід, яку підтримував Г. Абб. Однак здійснити це не вдалося через брак ресурсів та обмежені технічні можливості і в результаті майже 90 % колекцій було знищено під час бомбардувань союзників у травні 1944 р., а раніше, у серпні та вересні

1942 р., бомбардування союзників зруйнували бібліотеку Міністерства зв'язку (Główna Biblioteka Komunikacyjna) у Варшаві, що налічувала близько 27 000 томів.

У період Варшавського повстання 1 серпня – 2 жовтня 1944 р., головної військової операції польського опору Армії Крайової, та після його поразки варшавські бібліотечні колекції піддалися справжній гекатомбі: під час повстання повністю згоріла бібліотека Варшавського політехнічного університету (Biblioteka Polytechnic University w Warszawie), а будівля бібліотеки-садиби Замоїських була підпалена німецькою армією. Королівська бібліотека (Biblioteka Królewska) є єдиною будівлею з комплексу Королівського замку, яка вціліла за часів Другої світової війни.

Найтрагічніші події, пов'язані з історією польських бібліотек під німецькою окупацією, сталися у жовтні 1944 р. за адресою вулиця Окульнік у Варшаві в будівлі бібліотеки роду Красінських, де за наказом німців було зібрано близько 400 тисяч од. зб. спеціальних колекцій, насамперед із Університетської бібліотеки та Національної бібліотеки. Це стало результатом централізованої організації бібліотек у Генерал-губернаторстві, запровадженій окупантами у 1940 р. Під час Варшавського повстання внаслідок німецьких бомбардувань у бібліотеці спалахнула пожежа. Люди працювали цілий день, намагаючись урятувати рукописи. Деякі книги були врятовані, коли їх викинули з вікон верхнього поверху, а книги на першому та підвальному поверхах були захищені від вогню. Через кілька днів після поразки повстання відділи Брандкомандо підпалили зібрання колекцій, що знаходилася у будівлі бібліотеки Красінських. Список колекцій, які польська та світова культура безповоротно втратили внаслідок спалення бібліотеки, довгий, серед них ноти, карти, парламентські щоденники, листи Владислава IV, ілюміновані рукописи, документи з історії музики, алхімії, театру, десятки тисяч малюнків, графіка та ін. Як пише Х. Ласкажевська, всього в результаті бомбардувань будівлі (вересень) та акції з навмисного знищення зібрань (жовтень) в будівлі бібліотеки Красінських згоріло близько 80 тисяч старих книг (переважно цінні польські книги XVI–XVIII ст.), 26 тисяч рукописів, 2500 інкунабул, тисяч малюнків та графіки, 50 тисяч нот та театральних документів, багаті картографічних зібрань, частина каталогів та інвентарів [10, с. 18]. Одну з таких наполовину спопелених книг, помістили в урну, яка зараз перебуває у палаці Красінських і нагадує про знищення книг під час війни і є найпромовистішим символом Другої світової війни.

Договір про припинення військових дій, який завершив Варшавське повстання, підписаний 2–3 жовтня 1944 р., містив пункт 10, в якому було зазначено про можливість «евакуювати об'єкти, що мають художню, культурну та церковну цінність» [3]. Проте німці завадили евакуації колекції, зокрема підрозділ Вермахту – брандкоманда – ймовірно 12–13 жовтня 1944 р. спалив колекції найцінніших літературних пам'яток Національної бібліотеки, яка загалом втратила 50 000 рукописів.

Заключним розділом драматичної долі варшавських бібліотек під час Другої світової війни стала «Прушківська акція», як спроба забезпечити та вивезти з Варшави, яка мала бути повністю знищена за наказом Адольфа Гітлера, уцілілі книги та рукописи. У рамках «Прушківської акції» німецькій армії вдалося перевезти з Варшави майже 300 тис. од. зб. до Нижньої Сілезії. Значну партію було поміщено на склад на території, створеного німцями тимчасового концтабору в Прушкові під Варшавою. Всупереч обіцянкам, книги були позбавлені турботи німецьких бібліотекарів і зберігалися у несприятливих умовах: стайнях та господарських спорудах, а багато колекцій було пограбовано або знищено [10]. М. Дембовська наводить слова Т. Маковецького, одного із учасників акції, який писав: «З тисяч різних творів ви могли вибрати три-п'ять і дати їм можливість бути збереженими, але решта були приречені» [4, с. 9].

Коли 1944 р. на зруйновані польські землі вступила радянська армія, як член антигітлерівської коаліції, поляки могли сподіватися, що з пограбуванням їхньої національної спадщини, яка не мала прецеденту в історії, покінчено. На жаль, у дуже багатьох задокументованих фактах те, що не вдалося вкрати чи спалити німцям, стало жертвою конфіскації чи пограбування, вчинених радянською армією та іншими структурами радянської держави. Зокрема, жертвою пограбування стала польська власність, яка раніше була розграбована Німеччиною, або колишня німецька власність, права на яку Польща отримала за рішенням великих держав. Організований грабіж здійснювався спеціальними «трофейними бригадами», які в найближчий післявоєнний період діяли не тільки в Німеччині, а й у Польщі, змішуючи території обох країн і не роблячи різниці між польським та німецьким майном. Якщо Росія говорить, що польські документи потрапили до них внаслідок Другої світової війни, це класичний евфемізм, бо насправді польські колекції польських бібліотек були незаконно вивезені до країни-агресора [5].

У січні 1945 р. оперативні групи Економічного комітету Ради Міністрів та Міністерства промисловості були спрямовані на захід слідом за фронтом для захисту та забезпечення безпеки основних фондів та засобів виробництва, а також колекцій, розграбованих німцями. За ними слідували фахівці у галузі історії мистецтв, бібліотекарі, архівісти та музеологи, уповноважені шукати польські культурні надбання, перевезені та заховані у сховищах Сілезії та Померанії. Повернення стало можливим завдяки попередньому документуванню розграбованих та переміщених національних надбань, збиранню та публікації інформації про них за кордоном.

Протягом усієї окупації польські бібліотекарі думали про майбутню реконструкцію бібліотек. Їхнє ставлення найкраще характеризують слова Ю. Грича, написані в листопаді 1942 р.: «Ми на четвертому році війни. Ми спостерігали, як знищують польські книги і наші книгозбірні. Однак ми не можемо здаватися, ми не повинні зламатися або впадати у відчай щодо можливості відновити нашу бібліотеку після війни. Ми, бібліотекарі, віримо і знаємо, що ще поверне-

мося і що це буде величезна робота, для виконання якої потрібна велика кількість підготовлених людей. Реконструкція має відбуватися швидко, планомірно та системно» [7, с. 5]. З 1945 р. польські бібліотекарі почали вести інвентаризацію, хоча це важко було зробити в перші місяці, яка стосувалася конкретних типів бібліотеки, бібліотек одного міста чи області, або окремих бібліотек. Що стосується цінних історичних книгозбірень, то їх втрати важко оцінити в національному масштабі. Найпростішим, здавалося б, є підсумок великих збитків у трьох найбільших адміністративних бібліотеках, де документація про ресурси була найповнішою. Згідно з відомостями П. Маєвського, Національна бібліотека втратила 78 % своїх ресурсів, публічна бібліотека міста Варшави 82 %, а Центральна військова бібліотека – 99 % [12]. Відомий польський дослідник А. Менжинський оцінює загальні втрати, зокрема в колекціях варшавських бібліотек з 1939 р., «ті, що повністю задокументовані, і ті, що стверджуються», в 3 600 000 томів, тобто 60 % довоєнного обсягу, повністю усвідомлюючи, що стан збереження вихідних матеріалів дозволяє лише приблизно знати ступінь знищення ресурсів [13, с. 296]. За його словами, зусилля, докладені для того, щоб надати докладні факти з цього питання, «не зовсім марні – подальші, точніші висновки такого типу дають змогу сформулювати гіпотези щодо питання втрат у війні на дещо стабільніших, хоча все ще надзвичайно слабких засадах» [13, с. 297]. Після закінчення війни польські втрати бібліотечних ресурсів були величезними за кількістю і такими, що неможливо повністю відшкодувати за якістю. Вищезазначена діяльність як органів влади, так і самих бібліотекарів лише мінімально поповнила фонди польських бібліотек загалом і бібліотек Варшави, зокрема [1].

Варшаву можна назвати одним із яскравих прикладів того, як історичний центр міста в Європі був відновлений після Другої світової війни, під час якої місто було повністю знищене. І сьогодні Варшава приваблює туристів архітектурою, парками, пам'ятниками та багатою бібліотечною мережею, яка була відновлена після жадливого знищення, зокрема завдяки працівникам музеїв, архівів та бібліотек, які допомогли зберегти історію.

Висновки. Як засвідчив аналіз робіт польських дослідників, значущість бібліотечних зібрань Польщі під час Другої світової війни розглядалася нарівні з іншими культурно-освітніми установами (наприклад, музеї, театри, школи), а книги – аналогічно з іншими культурними благами (твори мистецтва, архітектури). З'ясовано, що вжитих польською владою заходів щодо забезпечення культурних національних надбань було абсолютно недостатньо напередодні Другої світової війни – вжиті заходи були тимчасовими і, в основному, були результатом відсутності віри у реальність загрози. Встановлено, що бібліотечні колекції були спустошені внаслідок не тільки військових дій, але передусім спланованої, систематичної акції знищення польської культури, зокрема нацисти протягом усього часу, що мали владу, грабували бібліотеки – спочатку на території Німеччини, а потім у всіх захоплених землях. Наголошено, що в

дуже багатьох задокументованих випадках зафіксовано, що те, що не вдалося вкрасти чи спалити німцям, стало жертвою конфіскації чи пограбування, здійснених Червоною армією та іншими структурами радянської держави. Підкреслено, що польська держава і польська культура зазнали величезних, часто непоправних втрат під час Другої світової війни, які в багатьох випадках важко піддаються оцінці через відсутність, знищення або втрату документації. Констатовано, що дії німецько-фашистських окупантів були спрямовані на пограбування культурних цінностей чи їх знищення, що було частиною програми, яка передбачала знищення польської нації, і це була цілком спланована акція знищення найцінніших пам'яток польської літератури, що ми наразі спостерігаємо в діях російських окупантів стосовно українського культурного надбання. Як свідчить вітчизняний досвід, актуальність бібліотек стала очевидною під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну і в нових реаліях на перший план виводиться проблема захисту бібліотечних фондів в умовах війни, що є важливою складовою культурної політики Української держави. Сьогодні важко спрогнозувати терміни завершення воєнних дій та масштаби заповіяної шкоди, але з великою вірогідністю можна передбачити, що в повоєнний період основними напрямками роботи галузі охорони культурної спадщини стане документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, реституція культурних цінностей, реставрація постраждалих пам'яток.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні напрямів галузі охорони культурної спадщини щодо документального опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури в країнах, які стали жертвою відкритого повномасштабного вторгнення.

Список використаної літератури

1. *Bieńkowska B.* Straty bibliotek : Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich) / B. Bieńkowska. – Poznań : Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2000. – 454 s.
2. *Błońska D.* W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową / D. Błońska // *Dzieje Najnowsze*. – 2017. – № 1. – S. 28–53. Відомості доступні також через Інтернет: <http://surl.li/siugv> (дата звернення: 08.01.2024).
3. The decimation of Polish Libraries in The Second World War [Електронний ресурс] // Biblioteka Narodowa. – Електрон. дані. – Poland, Warsaw, 02.09.2022. – Режим доступу: <http://surl.li/sieww> (дата звернення: 25.01.2024). – Назва з екарана.
4. *Dembowska M.* «Акція пруська». Ratowanie zbiorów bibliotecznych po powstaniu warszawskim. Fakty i ludzie / M. Dembowska // *Przegląd Biblioteczny*. – 1995. – Т. 63, № 1. – S. 1–14.
5. *Estreicher K.* Cultural losses of Poland: index of polish cultural losses during the German occupation, 1939–1944 / K. Estreicher. – London : Society of the Friends of Fine Arts, 1944. – 497 p.
6. *Franas-Mirowska U.* Stan i organizacja powojennego bibliotekarstwa naukowego w świetle czasopiśmiennictwa z lat 1944–1949 / U. Franas-Mirowska // *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*. – 2001. – № 3. – S. 203–221.
7. *Grycz J.* Bibliotekarstwo praktyczne w zarysie : podręcznik i poradnik / J. Grycz. – Wrocław : Czytelnik, 1945. – 232 s.
8. *Horodyski B.* Biblioteka ordynacji Zamojskiej w latach wojny / B. Horodyski. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2005. – 70 s.

9. Krzykowska K. Dyr. Biblioteki Narodowej: świadome zniszczenie zbiorów BN przez Niemców pozostało bez jakiegokolwiek rekompensaty [Електронний ресурс] / K. Krzykowska // *Dzieje.pl* : Portal historyczny / Muzeum Historii Polski. – Електрон. дані. – Polska, Warszawa, 10.12.2022. – Режим доступу: <http://surl.li/sievt> (дата звернення: 08.01.2024). – Назва з екрана.
10. Łaskarzewska H. Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939–1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej / H. Łaskarzewska // *Katalog utraconych dzieł sztuki*. – Warszawa : Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2012. – S. 15–26. – Відомості також доступні через Інтернет: <http://surl.li/sigmp> (дата звернення: 25.01.2024). – Назва з екрана.
11. Lewak A. The archives and libraries of Warsaw during World war II, 1939–1945 / A. Lewak // *The Polish Review*. – 1962. – Vol. 7, № 2. – P. 3–39.
12. Majewski P. Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945 / P. Majewski. – Warszawa : Trio, 2005. – 430 p.
13. Mężyński A. Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945 / A. Mężyński. – Warszawa : Ministerstwo kultury i dziedzictwa narodowego, 2010. – 367 s.
14. Mężyński A. Dwa oblicza niemieckich bibliotekarzy w Polsce podczas okupacji 1939–1945 / A. Mężyński // *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. – 2022. – T. 16, № 3. – S. 393–406. – DOI: 10.33077/uw.25448730.zbk.2022.734.
15. Mężyński A. Kartka z dziejów Biblioteki Narodowej podczas II wojny światowej / A. Mężyński // *Rocznik Biblioteki Narodowej*. – 2003. – T. 35. – S. 67–80.

References

- [1]. Bieńkowska B. *Straty bibliotek: Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939–1945 (bez ziem wschodnich)* [Library losses: Information on losses of libraries and home book collections in occupied Polish territories in 1939–1945]. Poznań, 2000, 454 p.
- [2]. Błońska D. W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową [In the face of cataclysm. Securing the collections of the National Museum in Krakow before the First and Second World Wars]. *Dzieje Najnowsze* [Recent history], 2017, no. 1, pp. 28–53. Available at: <http://surl.li/siugv> (accessed: 08.01.2024).
- [3]. The decimation of Polish Libraries in The Second World War. *Biblioteka Narodowa* [The National Library]. Available at: <http://surl.li/sieww> (accessed: 25.01.2024).
- [4]. Dembowska M. „Akcja pruszkowska”. Ratowanie zbiorów bibliotecznych po powstaniu warszawskim. Fakty i ludzie [“Action Pruszków”. Saving library collections after the Warsaw Uprising. Facts and people]. *Przegląd Biblioteczny* [The Library Review], 1995, vol. 63, no. 1, pp. 1–14.
- [5]. Estreicher K. *Cultural losses of poland: index of polish cultural losses during the German occupation, 1939–1944*. London, 1944, 497 p.
- [6]. Franas-Mirowska U. Stan i organizacja powojennego bibliotekarstwa naukowego w świetle czasopiśmiennictwa z lat 1944–1949 [The state and organization of post-war scientific librarianship in the light of periodicals from 1944–1949]. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* [Piotrków Historical Annals], 2001, no. 3, pp. 203–221.
- [7]. Grycz J. *Bibliotekarstwo praktyczne w zarysie : podręcznik i poradnik* [Practical librarianship in outline: textbook and guide]. Wrocław, 1945, 232 p.
- [8]. Horodyski B. *Biblioteka ordynacji Zamojskiej w latach wojny* [Library of the Zamość estate during the war]. Warszawa, 2005, 70 p.
- [9]. Krzykowska K. Dyr. Biblioteki Narodowej: świadome zniszczenie zbiorów BN przez Niemców pozostało bez jakiegokolwiek rekompensaty [Director of the National Library: The deliberate destruction of the National Library’s collections by the Germans remained without any compensation]. *Dzieje.pl* : historical portal. Available at: <http://surl.li/sievt> (accessed: 08.01.2024).
- [10]. Łaskarzewska H. Losy księgozbiorów historycznych w latach 1939–1945 i po zakończeniu drugiej wojny światowej [The fate of historical book collections in the years 1939–1945 and after the end of World War II]. *Katalog utraconych dzieł sztuki 2012* [Catalog of lost works of art 2012]. Warszawa, 2012, pp. 15–26. Available at: <http://surl.li/sigmp> (accessed: 25.01.2024).
- [11]. Lewak A. The archives and libraries of warsaw during World war II, 1939–1945. *The Polish Review*, 1962, vol. 7, no. 2, pp. 3–39.
- [12]. Majewski P. *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* [War and culture. Polish cultural institutions in the occupation realities of the General Government 1939–1945]. Warszawa, 2005. 430 p.

- [13]. Mężyński A. *Biblioteki Warszawy w latach 1939–1945 [Warsaw Library in 1939–1945]*. Warszawa, 2010. 367 p.
- [14]. Mężyński A. Dwa oblicza niemieckich bibliotekarzy w Polsce podczas okupacji 1939–1945 [Two faces of German librarians in Poland during the occupation of 1939–1945]. *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi [Studies into the History of the Book and Book Collections]*. 2022, vol. 16, no. 3, pp. 393–406. DOI: 10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.734.
- [15]. Mężyński A. Kartka z dziejów Biblioteki Narodowej podczas II wojny światowej [A page from the history of the National Library during World War II]. *Rocznik Biblioteki Narodowej [Yearbook of the National Library]*, 2003, vol. 35, pp. 67–80.

Надійшла 01.02.2024 р.

Morshna N. O.,
Research Assistant
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine
tel.: (044) 218 14 13
e-mail: 0445157755@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2501-4180>

LIBRARIES OF WARSAW DURING THE HECATOMBE PERIOD 1939–1945

Summary

Purpose. Nataliia Morshna’s article “Libraries Warsaw during the hecatomb period 1939–1945 years” reveals the current problems of Polish libraries that survived the hecatomb during the German and Soviet occupation of 1939–1945. *Methodology.* The research methodology is based on the application of general scientific principles of historicism, consistency, complexity, objectivity, and comprehensiveness of knowledge. This was facilitated by the use of methods of analysis, abstraction, synthesis and generalization. *Novelty.* Analysis of the state of Polish libraries during the Second World War 1939–1945 showed that Polish culture suffered huge losses due to the lack of formation of the state policy regarding the preservation of cultural values under the threat of a military invasion of the country, which actualized this problem in Ukraine during the russian-ukrainian war. *Scientific novelty.* The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the study of the experience of Polish libraries during the period of German and Soviet occupation showed that during the full-scale russian invasion of Ukraine, the relevance of libraries became obvious, and in the new realities the problem of protecting library funds in wartime arose, which is an important component of the cultural policy of the Ukrainian state. *Practical value.* Analysis of the experience of preserving Polish library collections during the period of German aggression for Ukraine during a full-scale invasion of russia in order to identify advantages and disadvantages in order to prevent them. *Conclusions.* As evidenced by the analysis of the works of Polish researchers, the significance of library collections in Poland during the Second World War was considered on a par with other cultural and educational institutions (for example, museums, theaters, schools), and books were threatened in the same way as other cultural values (works of art, architecture). It was found that the measures taken by the Polish authorities to secure cultural national heritage were

completely insufficient on the eve of the Second World War – the measures taken were temporary and, mainly, were the result of a lack of faith in the reality of the threat. It has been established that the library collections were devastated not only as a result of military operations, but primarily as a result of a planned, systematic action to destroy Polish culture, in particular, the Nazis looted libraries during the entire time they were in power – first on the territory of Germany, and then in all occupied lands. It is emphasized that the Polish state and Polish culture suffered huge, often irreparable losses during the Second World War, which in many cases are difficult to assess due to the absence, destruction or loss of documentation. It was established that the actions of the Nazi occupiers were aimed at looting cultural values or their destruction, which was part of the program that provided for the destruction of the Polish nation, and it was a completely planned action to destroy the most valuable monuments of Polish literature, which we are currently observing in the actions of the Russian occupiers against Ukrainian cultural heritage. Today, it is difficult to predict the timing of the end of hostilities and the extent of the damage caused, but it is highly likely that in the post-war period, the main areas of work in the field of cultural heritage protection will be documenting the facts of war crimes against cultural objects in order to bring the perpetrators to justice, restitution of cultural values, and restoration of damaged monuments.

Keywords: Polish libraries, World War II, Warsaw, hecatomb, library collections, national property, German occupiers.